

Az első kudarc, avagy mitől lett „gögös” a magyar nemes

„Magyarországnak – mondta Horthy Miklós kormányzó Hitler Adolfnak 1943. április 16-i klessheimi találkozójukon – általában számos nehézsége van a zsidókkal, mert kis ország létére, kétszáz ezerrel több él a területén, mint Németországén [...]. Magyarország maga a hibás abban, hogy a dolgok idáig fajultak, mert a magyarok ezer esztendő óta úgy tartották, hogy egy úr számára piszkos a pénz, és történelmük folyamán örömeikkel, görögökkel, végül zsidókkal intéztették üzleti és pénzügyeiket. Ez a magyarázata, hogy a zsidók olyan nagy szerepet játszottak Magyarországon. A magyar közgazdaságban nincs is elegendő pótlás a zsidók helyére.” A kormányzó ezzel olyan véleménynek adott hangot, amely – persze különböző hangsúlyokkal és eltérő politikai következtetésekkel – úgyszólván közfelfogásszámba ment a két világháború közötti Magyarországon, a szélsőjobbaldaltól a politikai és szellemi progresszió számos képviselőjéig.

Ennek a felfogásnak főleg két mozzanatára kell figyelniünk. Az egyik: a magyar *ember* és a magyar úr azonosítása, vagyis a magyar nemesség bizonyos vonásainak a magyar társadalom egészére való kivetítése, nemzeti jellemvonássá minősítése. A másik: a magyar úri mentalitásnak az *egész* magyar történelemre való kiterjesztése, ezer esztendő óta meglévő és változatlan adottságként való értelmezése.

Vegyük szemügyre ezúttal csak az utóbbi kérdést. Vajon igaz-e az, hogy a magyar nemest úri gögje-büszkesége ezeréves múltja folyamán mindenkor távol tartotta a kereskedéstől és üzleti ügyektől – a polgárosodástól?

Magyarország XVI–XVII. századi gazdaságtörténete ennek ellenkezőjéről tanúskodik.

„A magyar urak – olvashatjuk egy 1550-ből származó katonai kormányhatósági jelentésben – kereskedést űznek, kereskedőket is fogadnak maguk mellé legényeknek, s marhával, szövettel, élelemmel, rézzel és mindenféle más portékával kereskednek [...]. Bizony, ez a szokás egész Magyarországon.” „A legtöbb mágnás és nemes – tudósított a pénzügyi kormányhatóság 1563-ban – kereskedelmet folytat marhával, bőrrrel, posztóval, lóval, szilvával és egyebekkel, s mindnyájan vámmentességet szeretnének kapni [...].” Egy magyar főnemes, *Héderváry György*, az 1540-es évek elején így tárta fel szándékait: „Az a szívem vágya [...], hogy hajót vásároljak, amely ezer mérő árpát és búzát tud szállítani. Árpát, lisztet és más élelmiszereket viszek majd magammal”, hogy jó nyereséggel adjon túl rajtuk. Hasonló adatokat garmadával idézhetnénk a XVI. századi magyar nemesekről, főurakról. Nemhogy lenézték vagy magukhoz méltatlannak tekintették volna a kereskedést, hanem teljes természetességgel, mindennapi élettevékenységüként gyakorolták.

A fő anyagi ösztönző, amely a magyar földesurakat – csakúgy, mint a kelet-elbai német *Gutsherreket* és *Rittereket*, vagy a lengyel *pánokat* és *szlachicokat*, meg az angol *gentryt* – a kereskedelem és piacra terelés felé vonzotta, a XVI. század általános európai jelensége volt: az a gazdasági konjunktúra, amelyet árforradalomnak nevez a történettudomány. Magyarország – bár a török hódítás súlyos csapásai zúdultak rá – oly sok szállal kapcsolódott már a nemzetközi áruforgalomhoz, a születőben lévő modern világgazdasághoz, hogy nem vonhatta ki magát annak hatása alól: az új árviszonyok „begyűrűztek” a Kárpát-medencébe is.

Az árforradalom akkoriban főként agrár-árforradalom volt: a mezőgazdasági termények (és nyersanyagok) árai jóval nagyobb arányban emelkedtek, mint az iparcikkek árai (és a munkabérek) – Magyarországon éppúgy, mint Angliában és a kontinentális Nyugat-Európában. Ha tehát a magyar földesurak korábban kevés indítást éreztek terményekkel való kereskedésre – ezt inkább parasztnak és polgároknak engedték át, akiktől pénzáradékot és belső vámokat szedtek –, akkor most az agrárarak konjunkturális változására (amit a török háborúk jelentős katonai élelmiszer- és takarmányszüksége is alátámasztott) gazdasági magatartásuk változásával reagáltak. Maguk fordultak a piac felé, és ettől semmiféle „anti-merkantil” nemzeti jellemvonás, osztálygőg vagy hitbéli különbség nem tartotta vissza

őket. A „történelmi nevek” viselői, vezető politikai-katonai tisztségek birtokosai, a török elleni harcokban jeleskedő várkapitányok szinte mind buzgón tevékenykedtek a marhakereskedelemben és a gabonaértékesítésben is.

Aligha túlzunk tehát, amikor a piac felé forduló, vállalkozó szellemű, bérmunkát is alkalmazó XVI. századi magyar földesurak arculatán bizonyos polgárosuló vonásokat fedezünk fel, s őket a korabeli angol *commercial nobility*-vel, a feltörekvő, *rising gentry*-vel állítjuk párhuzamba. Hiszen az idézett magyarországi forrásszövegek mennyire hasonlóan csengenek az egykorú (1577) angol közléshez: „Nagy tekintélyű földesurak [...] maguk lesznek marhakereskedők, mészárosok, bőrösök, juhtenyésztők, erdőkitermelők *et denique quid non?*”

Csak a XVII. század közepétől, második felétől kezdve jelent meg a kereskedelemmel felhagyó, a polgárius tevékenységtől elzárkózó magyar úr alakja gazdaságtörténetünkben. 1642-ben történt, hogy egy magyarországi főnemes, *Héderváry István* – annak a *Héderváry Györgynek* a leszármazottja, aki éppen száz évvel korábban nagy hajót akart vásárolni kereskedés céljára – rokonához címzett levelében ilyen önarcképet festett: „[a]z én lakodalmamat ne hányja [szememre], bő költségeimet is [sem]; mert szegény atyám is elég jövedelemnek tartotta maga asztala tisztességesen való tartását; úgy sem élhetek, mint mások, mert apám fia vagyok.” És csak a XVIII. század legelején történt, hogy egy erdélyi főúr, *Bethlen Miklós* önéletrajzában arról tudósított: amikor ő az 1670–80-as években borral, marhával, búzával „tisztességes kereskedést” űzött, „gonoszakaróim azzal is mocskoltak, hogy kiforr a kalmárvér belőlem, hogy az anyám annak [ti. egy kalmárnak] az leánya volt.” Amikor pedig ugyanő nagyszabású tervezetet készített egy erdélyi kereskedelmi társaság létesítésére és a nyugat-európai országok példájára hivatkozott, az 1703. évi erdélyi Országgyűlés által kiküldött – nagyrészt főurakból, nemesekből álló – bizottságtól projektumára ilyen véleményt kapott: „Anglus, hollandus, német etc. [...] természetük szerint, mind felette hajlandók a kereskedésre, mind pedig tudósok [hozzáértők]. De mi, kivált azok, akik pénzt adhatnának ezen commerciumban, nem hogy kereskedni tudnának (mivel nemzetségükből nem volt soha kereskedő), de azt sem tudják, miben álljon a kereskedés.”

2.

Nagyot változtak hát az idők! A kereskedés – ami a XVI. században még természetes életköre volt sok magyar főúrnak, nemesnek – a XVII. század végére, íme, már annyira elidegenedett a többségüktől, hogy „mocskolták”, megszólták érte azt, aki tovább folytatta; magukra pedig úgy tekintettek, mint akiből „természetük szerint” hiányzik (s hiányzott mindig is!) a merkantil hajlandóság és hozzáértés.

Ahogy előbb a XVI. századi árforradalomban és mezőgazdasági konjunktúrában – mint általános európai jelenségben – ismertük fel azt az anyagi ösztönzőt, amely a magyar földesurakat elindította a kereskedelem és a piacra termelés útján, úgy most azt a folyamatot, amelynek során a magyar földesúri osztály zöme immár visszavonult a kereskedelemtől, elszokott a polgári tevékenységtől, éppen az árforradalom és agrárkonjunktúra XVII. század közepi megszűnésével – ezzel az ugyancsak összeurópai jelenséggel –, ezen belül pedig az „örökös jobbágyság” ugyanez időre történt megszilárdulásával, a robotmunka állandósulásával és korlátolatlan kihatásával – ezzel a közép-kelet-európai érvényű jelenséggel – magyarázhatjuk.

Az „örökös jobbágyság” rendszere – amely gátat szabott a parasztság mozgásának és polgárosodásának, s hátráltatta a városi polgárság fejlődését és a burzsoázia kialakulását – megakasztotta a földbirtokos osztály korszerűsödését is. Ennek nyomán a magyar úr mentalitása is átalakult, feudális gondolkodásmódja megmerevedett. Arculatáról lekoptak a polgárosulás jegyei, szemében a kereskedelem idegenszerű s hovatovább megvetett ténykedéssé vált.

3.

A török kiűzését és a Rákóczi-szabadságharcot követő birtokszerzési és telepítési konjunktúra viszonyai között, az 1710–1730-as évek egyes „nagy szerzőinél” – egy Károlyi Sándornál vagy Grassalkovich Antalnál – még felvillant az árforradalom konjunktúrájának hajdani nagybirtokosaira emlékeztető gazdasági mozgékony és vállalkozói kedv – hogy aztán egy-két generáció során ez is kihunyjon. Kialakult egyfelől az uradalmától távol élő „abszontista” főúr típusa, aki Bécsben (is) fényűző házat vitt, mértéktelenül költekezett, s birtokával csak annyiban törődött, hogy onnan minél több pénzt kapjon kézhez. A XVIII. század folyamán a magyar nagybirtok gazdálkodásának jel-

lemzőjévé vált, hogy termény- és borfeleslegét nem az uradalom maga vitte piacra, hanem bevárta, hogy házhoz jöjjön a felvásárló: a görög, az örmény, majd a zsidó. Még a falusi italmérést, a kereskedelemnek ezt a földesúri előjogon alapuló, biztosan jövedelmező formáját is fokozatosan kiengedte a nagybirtok saját kezeléséből: a század folyamán mind több uradalmi kocsmá került falusi zsidó árendájába. A kommerciúmtól visszavonuló nagybirtokon és nagybirtok körül betöltésre váró kereskedelmi szerepkörök ellátásával függött össze, hogy számos főúr engedélyezte, előmozdította birtokán zsidó kereskedők letelepedését, és földesúri joghatóságának védelme alá helyezte őket.

A másik részen pedig, a közép- és kisbirtokos nemesség körében, a roboton alapuló magángazdasága és jobbágyai által szolgáltatott terménybevételeiből dúsan élő, vendégeskedések-lakodalmak-vadászatok mellett, legfeljebb megyei ügyekkel és szövevényes birtokpereivel foglalatoskodó nemes úr vált a XVIII. században a magyar uralkodó osztály többségének jellegzetes alakjává, aki a piaci viszonyokat nem ismerte, azok iránt nem is érdeklődött, a polgárt lenézte, a kereskedelmet úrhoz-magyarhoz méltatlan foglalkozásnak tekintette. Éppen a polgári szellem e hiányát hirdette a nemzeti jellem sarkalatos vonásának a konzervatív poéta, báró *Orczy Lőrinc*, amikor az 1780-as években kezdtek más hangok is hallatszani:

Itt vagyon közöttünk a nagy vetekedés,
Illik-e magyarhoz csalfa kereskedés,
Mivel ebből jöhet erkölcs-vetemedés.
Mit mondasz, mire megy az ily vetélkedés?

Zemplin, Bereg, Ungvár, Szabolcs vármegyében
Van pénz, van eledel, van bor a pincében,
Mi kell több? mért vesse életét kétségben
A magyar, hogy több pénz jöjjön erszényében?

Am a „nagy vetekedés” tovább folyt, és a következő évtizedekben, a reformkorban a magyar földbirtokososztály polgárosodásának újabb – nagyobb szabású és tudatosabb – kísérletébe torkollott.

De ez már egy másik történet.

Eredeti megjelenés: *Magyar Nemzet*, 1990. szeptember 20. 5.

Egy dokumentum közlése elé nem szokás szerkesztői megjegyzést írni. Rubel híres tanulmánya azért lehet kivétel, mert keletkezése (1973) óta erősen megváltozott a téma akusztikája. Az akkori elemzés fő üzenete: különbség van Marx kétdimenziós (etikai és tudományos motiváltságú) elméleti munkássága és a sokdimenziós marxista ideológia között. Ez a – lényegében filológiai – írás a radikálisan megváltozott politikának és ideológiának (illetve ezek propagandájának) az erőterében ma nem feltétlenül jelenti mindenki számára ugyanazt, mint amit annak idején Rubel megfogalmazott. Nem könnyű úgy olvasni, hogy figyelmen kívül maradjanak a Marxra és a „létező szocializmusra” aktuálpolitikai megfontolásból ráarakódott pusztán zsurnalisztikus elemek. Az egyik kritikusként például az a problémája Marxszal, hogy Sztálinban az ő követőjét látja, a másiknak, hogy antiszemita. (Az ismert ifjúhegelianizmus-szakértő által antiszemitának minősített Marx hadd kerüljön az antiszemita Horthy mellé! Legfeljebb, ha úgy adódik, a hátán fogja visszacipelni.)

Korrekt, amit Rubel állít: az Októberi Forradalom nem vezethető le a tudományos Marx szövegeiből. Ennek a tudatosan visszafogott, redukált terjedelmű elemzésnek – magától értetődően – nem tárgya a „létező szocializmus”. És mivel másról szól, nem ezzel foglalkozik a tanulmány, Rubel még azt sem mondhatja, hogy bármit is másként kellett volna csinálni. (Máshol mondja. Például: „Signification historique de la barbarie stalinienne” [1945], Marx-szövegek szovjetunióbeli cenzúrájáról: „Karl Marx, auteur maudit en URSS” [1951].)

Ez az írás – szándéka szerint – nem más, mint filológiai igényességű Marx-rekonstrukció.

(T. L.)

MAXIMILIEN RUBEL

Marx, az anarchizmus teoretikusa

Marxra nézve végzetes, hogy – kiszolgáltatva olyan követőknek, akiknek nem sikerült elméletének mérlegét és határait megvonni, sem annak normáit és alkalmazási területét meghatározni – egy mitológiai óriás alakját öltötte, aki a sorsát teremtő ember mindentudásának és mindenhatóságának szimbóluma.